

taten van A. W. Bronsveld en S. D. van Veen illustreren de situatie eind negentiende eeuw): dat nl. de laatste gemeenten wel orthodox zouden zijn in de bovenlaag maar de onderlaag in feite (nog) liberaal, vrijzinnig zou zijn (334), dus nog onder de invloed van de geringe waardering die de moderne theologie voor het avondmaal had, zoals tevoren uiteengezet. Wat met onder- en bovenlaag en het woordje '(nog)' precies is bedoeld, is me niet duidelijk geworden. Waarschijnlijk doelt de auteur hierop, dat eind negentiende eeuw en daarna liberale gemeenten om gingen en een orthodoxe predikant kon worden beroepen waar decennia lang de moderne theologie geheerst had. Al heeft Graafland misschien bepaalde aanwijzingen gevonden, toch lijkt me voorshands voorzichtigheid geboden; nader onderzoek, allereerst op plaatselijk niveau, is hier zeker gewenst. Over het algemeen wordt in dit overzicht de vorige eeuw negatief beoordeeld, en wie de maatstaven van de reformatorische theologie aanlegt, zal wel niet anders kunnen, zeker wanneer men schrijft om het geheim van Christus' offer dichter bij de avondmaalsgangers te brengen (5). Dan wordt de wijze waarop bijvoorbeeld ds. Van Gorkum 28 sept. 1862 in Leiden avondmaal vierde als het herdenken van een overleden vriend ('Ik kan mij niet begrijpen, hoe na 18 eeuwen deze maaltijd nog bestaat'; 'Het is heidensch, te zeggen, dat God de zonden zou vergeven om den dood van een mensch') veroordeeld als devaluatie en ontaarding van het sacrament (325). Maar ook Van Gorkum wilde goed protestants zijn en kon voor zijn moderne beschouwingen zich ook nog wel op theologen uit de hervormingseeuw beroepen. Het komt me voor dat elke DNK-recensent de plicht heeft te pleiten voor een billijke en adequate behandeling van de negentiende eeuw. Dat dat wel eens moeilijk is, wil ik de auteur van dit hoofdstuk graag toegeven.

I. H. Enklaar, *Kom over en help ons! Twaalf opstellen over de Nederlandse zending in de negentiende eeuw*. Boekencentrum B.V., 's-Gravenhage, 173 blz. f 24,90.

Vijf van de twaalf opstellen verschenen eerder op andere wijze. De overige zien nu voor het eerst het licht. Als inleidend artikel vinden we een studie over het gebruik van de roep uit Hand. 16: 9 en 10. Op allerlei manier werd in de vorige eeuw een appèl gedaan op het zendingsbewustzijn: fantasierijke kunstenaars wisten uit te beelden, hoe de stem, 'roepend uit de verte', uit de heidenwereld in Europa werd vernomen. Dichters knoopten bij het thema aan. In menig zendingsslied werd de stem uit de verte doorgegeven. Enklaar grijpt het thema aan om te laten zien hoe de Nederlandse zending in de negentiende eeuw op haar manier een antwoord heeft willen geven. Twee opstellen zijn gewijd aan Van der Kemp, 'de meest veelzijdig begaafde, uitzonderlijke en controversiële figuur' in de geschiedenis van de Nederlandse zending. *De Islam in de zendingsopleiding*, de vierde bijdrage, verschaft informatie over de manier waarop J. Scharp zijn visie op de betekenis van het Mohammedanisme doorgaf bij de vorming van toekomstige zendelingen. Een vergelijking met huidige opvattingen zou interessant zijn. Een fraaie studie over de lange reis van Agnes van de Veer naar Leti laat iets zien van de toewijding aan de dienst van het evangelie. De problematiek van de gehuwde zendeling, met alle aspecten ervan wordt zichtbaar. Menselijke tragiek en volharding in het geloof